

## PRESENTACIÓ A MALLORCA DEL PRIMER VOLUM DE L'ATLES LINGÜÍSTIC DEL DOMINI CATALÀ

És per a mi un gran goig presentar una obra de la qualitat i la magnitud d'aquest *Atles lingüístic del domini català* (ALDC), de Joan Veny i de Lídia Pons, publicat sota els auspicis de l'Institut d'Estudis Catalans. M'és grat per dos motius: en primer lloc, per l'admiració que sent pel doctor Veny i per la sòlida trajectòria de la seva obra, admiració que s'estén a partir d'ara també a la doctora Lídia Pons, la qual no tenia la sort de conèixer; en segon lloc, perquè em captiva l'estudi de la diversitat lèxica i perquè l'abella de la cartografia lingüística fa temps que em va clavar el fibló i no puc ni vull guarir de tan dolça i penetrant picada. M'ha sorprès tal distinció, que no s'aferma capçalada per cap mèrit meu, sinó que es troba estalonada pels politjons de l'amistat que m'uneix des de fa bastants anys al savi campaner, el qual suporta estoicament, durant cada període de vacances, la meva talent canina de parlar de temes filològics.

La confecció d'un atlas lingüístic és una feina tan àrdua i complexa com gratificant. Permeteu-me un equiparament metafòric: el geolingüista que fa un atlas és com l'arqueòleg que té la sort de descobrir un mosaic romà. Cada localitat escorcollada esdevé una tessella de marbre treta a la llum diürna, que sol ser germana de la veïna fins que l'espàtula i el pinzell ensopeguen amb una línia on canvia el dibuix o la policromia. De la mateixa manera, l'enquesta del filòleg topa amb la ratlla imaginària de la isoglossa, a través de la qual un tret lingüístic cedeix el pas a un altre. Avui presentam un mosaic tan bell i de tan fina execució com el paviment multicolor de la basílica paleocristiana de Son Fadrinet de Campos. Sé que és una investigació tan gratificant que una sana enveja em rosega l'enteniment en pensar en els plaers viscuts pels enquestadors, anant amunt i avall pel territori, visitant honrats llocs, poblats de bona gent catalana que encara serva el do de la paraula antiga a flor de llavis.

Cap a la meitat del segle xx, era clamorosa la necessitat d'un nou atlas que cobrís tot el domini. Ni l'*Atlas lingüístic de Catalunya* (ALC), interromput amb la Guerra Civil, ni l'*Atlas lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI), que no va veure la llum fins al 1962, ni l'*Atlas linguistique des Pyrénées orientales*, limitat geogràficament, satisfien les modernes necessitats. El 1952 Antoni M. Badia i Margarit i Germà Colón presentaren el nou projecte de l'ALDC.

L'any 1954 Joan Veny, i després Manuel Companys, es van sumar a l'empresa. A. M. Badia s'ocuparia del català central; M. Companys, del rosellonès; G. Colón, del valencià, i J. Veny, del català nord-occidental i del balear. El 1964, forces majors deixaren A. M. Badia i J. Veny com a únics responsables de la tasca. L'ampli abast del projecte va fer-hi incorporar novells professors i estudiants avantatjats, i s'afegiren a la feina Joan Martí i Castellet, Lídia Pons i Joaquim Rafel.

La penúria dels ajuts econòmics motivà una llarga interrupció que finalitzà el 1987, gràcies a uns diners aportats per la Generalitat. El 1989 la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans aixoplugà el projecte sota els seus programes de recerca. Per a la informatització, fou important l'assessorament de Joaquim Rafel i Josep M. Solanellas. Olga Miralles féu els programes de la fitxa tècnica i Cristina Busto els que han permès tractar el conjunt de l'aplec dialectològic. Núria Jolis revisà i introduí els materials a l'ordinador. Mar Massanell col·laborà en tasques informàtiques i de preparació de materials. Noves subvencions procedents de la Fundació Catalana de Gas i de la Unió Europea permeteren, entre d'altres coses, la publicació, el 1998, del primer de tres volums d'etnotextos prevists, dedicat al català oriental. Un any després es començaren els treballs cartogràfics, sota l'assessorament de Josep M. Rabella i amb Pedro Monzo com a cartògraf.

El qüestionari aplicat, fet entre 1957 i 1958 per A. M. Badia i J. Veny i centrat en aspectes generals de la llengua, presta una important atenció al lèxic del camp i inclou uns apartats dedicats a la morfologia, la sintaxi i la fonosintaxi. Comprèn una fitxa tècnica amb dades sobre els investigadors, els informants, el nom del municipi, el del partit judicial, el de la comarca, els llocs de compra de mobles i d'aliments, etc. La part estrictament lingüística aborda qüestions de lèxic, de morfologia, de sintaxi i de fonosintaxi, anotades en transcripció fonètica. És la més extensa la relativa al lèxic, classificada per camps semàntics, amb els eixos centrals del vocabulari rural i la vida patrimonial de la primera meitat del segle xx. Editat per a ús intern el 1965, inclou 2.016 entrades, alguna de les quals conté més d'una pregunta. Les dificultats d'informatització han obligat a reestructurar-lo en 2.452 enunciats, xifra situada molt per damunt de l'ALC, amb 1.276 preguntes, i l'ALPI, amb 1.244.

En una enquesta de prova, feta el 1958, es va experimentar amb un qüestionari del lingüista americà Stanley M. Sapon, il·lustrat amb dibuixos que l'informant havia de descriure i comentar. S'evitava així qualsevulla influèn-

cia del parlar de l'enquestador, però la gent gran té greus dificultats per a interpretar els dibuixos i el sistema fou desestimat.

Com sol succeir en tots els treballs basats en l'enquesta oral, durant la investigació aparegueren informants excel·lents, normals i mediocres. Ens diuen els autors que els requisits ideals eren «edat avançada, intel·ligència natural, fill del poble, dentició acceptable, instrucció elemental o nul·la, sedentari, ascendència fixada a la localitat, cònjuge del mateix poble, i familiarització amb les feines agrícoles i amb les activitats de la vida patrimonial de la població». En total s'ha fet feina amb 473 enquestats. És un atlas orientat cap al passat, que pretén fer un retrat de la llengua oral, especialment del món rural, a través de parlants majors poc contaminats.

Les localitats escollides conformen una xarxa que cobreix el domini amb 190 punts. Són moltes si tenim present que l'ALC només es basa en 94 poblacions catalanòfones, sobre un total de 101, i l'ALPI, en 96, d'un total de 528. La malla s'ha densificat en els llocs situats en zones de transició dialectal i s'han valorat de manera especial àrees vinculades a determinats trets lingüístics, com la iodització continental, l'article salat, etc. S'inclouen poblacions petites, mitjanes i grans, per tal d'accedir tant al conservadorisme, com a la innovació. En el cas de les ciutats grans, per a les preguntes eminentment rurals es va haver de recórrer a parlants de la perifèria urbana.

L'enregistrament magnetofònic es va dur a terme d'una manera total en 35 enquestes, però en 101 casos només es va fer parcialment i 54 enquestes foren transcrites directament. Sobre els criteris de transcripció fonètica, només diré que es fa servir l'alfabet fonètic internacional amb diverses adaptacions.

A l'informant, un cop localitzat, li parlaven d'un treball de recollida de mots sobre alguna activitat agrícola, sense al·ludir a l'extensió del qüestionari, que podia fer-lo caure en el desànim. Si era bo i —com diuen— «viu de potències» el comprometien per a més sessions; si era mediocre, l'acomiadaven amb bones paraules, sobretot si al cap de poc temps descobrien que no era d'aquella població, cosa que sabem que sol passar ara i adés, encara que prèviament l'interlocutor hagi afirmat que és fill de la vila en qüestió.

La realització de tantes enquestes va servir per a formar un ric arxiu fotogràfic d'estris i construccions de la cultura popular. Més de 2.500 imatges seran bones per a il·lustrar els aspectes etnogràfics de l'obra a partir del segon volum. Al marge de la tasca, al final de cada jornada s'anotaven a un dietari, entre altres coses, els fets i anècdotes més interessants. No puc resistir la temptació de llegir-ne un fragment, encara que el tregui de context, per tal que es vegi que en una feina d'aquesta envergadura no tot és bufar i fer ampolles i que cadascuna de les respostes cartografiades amaga rere si mateixa una bona dosi de paciència i una voluntat d'acer, qualitats que només solen desplaçar les persones que, per naturalesa, són fortes de banya.

Tordera, 23 d'agost de 1968

Aquest matí hem tornat a guardar el ramat. Havíem quedat per ser-hi abans de les nou, que era l'hora d'engegar, però a dos quarts de deu encara érem a casa seva. És un senyor que sempre tira a la seva: estem asseguts a terra i, sense dir res, s'aixeca i engega els bens a una altra banda, i nosaltres al darrere, com si fóssim del ramat. A les dotze els bens s'havien de tancar, i tothom a tancar; de totes maneres hem estat de sort: ens ha concedit —després de tancar els bens— una hora llarga d'audiència quiet sota un lledoner, però al cap de poca estona ja s'ha embalat i ens ha explicat la seva història de la Guerra del 36, i, de l'enquesta, ja no se n'ha cantat ni gall ni gallina.

Hi ha pàgines que mostren l'organització del tractament informàtic, les mencions de gratituds, la relació de publicacions vinculades al projecte, la dels enquestadors, la relació numerada dels punts d'enquesta i la de les convencions gràfiques. La brevetat del temps assignat m'obliga a deixar moltes coses per centrar-me en la part cartogràfica de l'obra, que tanmateix n'és el bessó i, per tant, allò que més interessa.

Aquest volum, primer d'un total de nou prevists, conté els mapes dedicats al cos humà i a les malalties, exactament 179 mapes, més les respostes no cartografiades de 12 mapes potencials d'escassa variació formal, corresponents a conceptes tals com *el cap*, *el coll*, *la sang*, etc., i, més encara, les llistes de 7 possibles mapes que en cas d'elaborar-se contendrien importantíssimes llacunes, ja que moltes localitats deixaren sense resposta coses com els noms de *les dents incisives superiors*, *les polseres*, *la mosca* (o sigui, la clapeta de pèl que es deixa sota el llavi), *el dit anular*, etc.

El mapa de base, que conté la xarxa fluvial, les divisions administratives i la frontera lingüística amb les àrees de transició, s'ha dibuixat a l'escala 1:1.500.000, amb colors discrets que permeten una lectura fàcil de les respostes que s'hi superposen. Ja que aquesta presentació es fa a les Balears, interessa afegir que l'obra reflecteix respostes corresponents a tres poblacions de Menorca, deu de Mallorca i dues de les Pitiüses. Cada pàgina conté un sol mapa, encapçalat pel nom del concepte i la seva traducció al castellà, al francès i a l'italià, cosa que deixa calibrar, quan es presenta, el grau de subordinació lingüística dels resultats. Les poblacions s'hi reflecteixen codificades numèricament i una llista de signes detalla si la resposta és la inicial, espontània, o si hi ha més respostes secundàries. Tot un seguit d'informacions complementàries no deixa que es perdin agudes observacions i explicacions dels informants, de vegades de caire metalingüístic.

Precedeixen el corpus dels 179 mapes susdits 9 mapes introductoris que recullen respectivament, els punts d'enquesta, les comarques, les divisions polítiques i administratives, les divisions eclesiàstiques, el nom popular de la localitat, el nom dels habitants, el nom humorístic dels habitants, el nom del parlar, i la llengua de la predicació abans i després de la guerra. Un mapa

transparent, imprès en un full solt, serveix per a superposar-lo a qualsevol dels altres i encledar les respostes dins les comarques respectives, per tal d'alleugerir l'obra de sobrecàrregues informatives.

És fàcil intuir que un volum dedicat al cos humà i a les seves dolències conté mapes de les parts que el componen i de les malalties més comunes, cartes que mostren les diverses solucions lingüístiques de coses externes tan familiars com *les celles, la boca, la nou del coll, la panxa...*, recloses, com *el paladar, la geniva, els queixals, l'úvula*, o internes, com *l'espinada, el fetge, la melsa, les articulacions...*, i de malalties seculars, com *l'hèrnia, el xarampió, la verola, la diftèria...* Però hi ha moltes coses més, com erupcions cutànies, tals com *una bua, un bony, un barb, una butllofa a la pell*, i mapes a l'empara de petites excursions: a més d'*el cap, tinc rodaments de cap*; fan teringa les cartografies de *tancar els ulls, té una brossa a l'ull i fer l'ullet; els queixals i tinc mal de queixal; respirar, vora l'alè i li put l'alè; la llaga* (provocada per la sabata) i *la llaga* (provocada a una bèstia pel fregadís); *els cabells*, al costat de *les trenes, els rissos, la ratlla del pentinat, les clenxes, moreno, ros*, etc. Es cartografien accions voluntàries com *mossegar una poma, rosegat un os, el nen es xucla el dit*, o involuntàries, com *badallar, esternudar, vomitar, avergonyir-se*. Es mapifiquen noms de minusvalideses, com *estràbic, borni, cec, sord, geperut, esguerrat, coix, tartamut...*, i dels ajuts per a mitigar-les, tals com els representats pels mapes de *les crosses, el metge, el curandero*. Es presta atenció a algunes secrecions, com *l'orina, les lleganyes*, i a verbs que hi guarden relació, com *orinar, plorar, ploriquejar, suar*.

Permeteu-me ara que us ofereixi una petita mostra de les nombroses respostes cartografiades que em desperten l'interès i focalitzi l'atenció sobre les solucions baleàriques, sense marginalitzar totalment les altres.

El fet que la majoria dels entrevistats tenguin una edat avançada de vegades és motiu de diferències que capguaiten en les segones respostes, la qual cosa mostra el grau de permeabilitat, freqüentment baix, que tenen les persones majors davant les interferències lingüístiques d'aparició relativament tardana. A les Balears majors, *donar un beso* apareix moltes vegades grafiat sota la solució espontània *donar una besada*, mentre que a les Pitiüses, com passa espesses vegades, sols apareix la resposta genuïna. Com a nota marginal, vegeu com els valencians, potser més ardorosos, no sols *donen* les besades, sinó que també *peguen*. La tria d'informants joves segurament hauria proporcionat resultats molt diferents, però, particularment, sent una gran satisfacció per aquest enfocament generacional, ja que l'atles dóna testimoni existencial de nombroses unitats lèxiques abans no enregistrades, les quals literalment estan exposades a «desaparèixer del mapa».

L'acció de baixar les parpelles ocultant el bessó dels ulls se serveix del verb *tancar* a quasi tota la part continental del domini. Però, *aclucar* o *clucar* també es troba en el rossellonès, el nord-occidental i el central. A les Balears la força d'aquests verbs es mostra aclaparadora entre la generació entrevista-

da. Vegeu, però, com a les tres capitals i a algun nucli molt turistitzat *tancar* obre bretxes que per a mi porten l'estigma de la modernitat, sense deixar guaitar els mots antics a Palma i a Maó.

Els qui no conequin la bibliografia de J. Veny, es preguntaran a primer cop d'ull què hi fa un mapa dedicat a un ocell, entre els que corresponen al cos humà. No ens enganyem. El mapa reflecteix els noms d'una malaltia de l'ull i el miratge interpretatiu és motivat per l'acostament formal que ha sofert a quasi tot el territori de la llengua el reflex del llatí *HORDEOLU* 'gra d'ordi', que persisteix en la forma *uixol* a les Balears majors i en la més antiga *urçol* a les Pitiüses, mentre que en el continent, tret del rossellonès, la solució antiga s'ha homonimitzat amb el nom de l'ocell nocturn *mussol*. I vegeu ací la utilitat de la informació complementària, que en aquest cas em deixa bocabadat. Pel meu poble està estesa la creença que, per guarir un uixol, l'afectat ha de bastir un caramull de pedretes en algun lloc de pas i, així, quan algú l'esbuca, el mal passa al causant de l'enderrocament. Doncs bé, l'atles ens informa que a la localitat eivissenca de Sant Josep el remei consisteix a fer sobre la molesta protuberància ocular nou punyides amb un gra d'ordi! En un atles convencional, aquest impressionant reforç etimològic de la cultura popular se n'hauria anat en orris.

L'esfera del llenguatge infantil treu el cap, «tata» —dirien els eivissencs—, en el mapa «Tenir mal els nens» i ens fa copsar la desconeixença que tenim dels parlars catalans, fins i tot dels més acostats geogràficament. Molts illencs ignoràvem que a casa nostra hi hagi tantes maneres de designar aquesta mateixa cosa: *oi-oi*, *mimí*, *malí*, *bua*, [məl'inu]<sup>1</sup> i uns pocs casos ciutadans de [p'upə], òbviament moderns, es reparteixen les Illes.

Com passa a totes les llengües, en català hi ha conceptes que presenten llacunes en nombroses localitats. Així, el mapa «Els pòmuls» exhibeix una notòria freqüència d'espais buits, però és interessant observar la pluralitat de respostes baleàriques per a tan escassos nuclis ocupats i es pot dir allò de «tants de caps, tants de barrets»: *os de sa cara*, *os de sa galta*, *bo de ses barres*, *galtonets* i, a més del barbarisme *pòmulos*, el sorprenent arcaisme de *mels de sa galta* a Sant Josep. Sabem, també per J. Veny, que es basa en la mateixa idea que *pòmuls*, ja que l'arrodoniment rosat de la galta fou comparat al fruit acolorit de la pomera i *mels* no és altra cosa sinó el resultat del llatí *MALUM* 'poma'.

Els noms de *llengueta*, *campaneta*, *gargamelló*, *lileta*, *pontet*, *gallet*, *fernelló*, *garganxó*, *timbre de la nou del coll*, *aritja del coll*, etc., conformen les designacions catalanes de l'*úvula*. A Palma apareix [nun'eɫə], que havia sentit usar en el meu poble a la meva mare en la variant [non'eɫə]. En rossellonès retrobam [nu'eɫə] i en menorquí *neunella* i *neullella*. També som deutors a J. Veny de l'a-

1. Cal tenir en compte que els exemples de transcripció fonètica d'aquest article segueixen el sistema emprat en l'ALDC, en què els accents s'indiquen immediatament abans de la vocal accentuada i no abans de l'inici de la síl·laba corresponent.

clarament etimològic (recollit posteriorment per J. Coromines) d'aitals mots, provinents del llatí *LIGULA* + el sufix *-ella* ('llengueta'). A Alaior, segons l'ALDC, de *l'úvula* en diuen *oronella*, nom que es dóna en altres localitats baleariques a l'ocell *Hirundo rustica*. A Santanyí, però, els resultats de *LIGULELLA* i *HIRUNDELLA* han confluït en el mot *nonella*, que designa tant l'úvula com l'ocell.

Un dels mapes que mostren un grau remarcable de creativitat és el de «L'espina», mot present a les tres illes, juntament amb *espina*, *os de s'esquena* i la bella metàfora de *rosari de s'esquena*. Del continent, encara hi podem afegir *espina dorsal*, *espinal*, *carcanada*, *ossada de l'esquena*, *fil de l'esquena*, *cariscle*, etc. L'estrany *brigada*, o *brigada de l'esquena*, cobra transparència a altres poblacions amb *biga de l'esquena*, que, particularment, em fa pensar en l'horizonta- lilitat que agafa l'ossa en arribar a la vellesa. Si em permeteu la broma d'un paral·lisme, és quasi com si la traumatologia aplicada a l'edat madura, a més de parlar de la columna vertebral, usàs la denominació específica de «jässera vertebral».

La bellesa de la cartografia lingüística té un altre exponent clar en el mapa «El llombrígol», que palesa la força d'un *melic* occidental que guanya terreny en la seva contínua expansió cap a l'oriental, on *llombrigo* i *llombrígol* li fan lloc en les segones respostes. La creativitat metafòrica de les Balears l'equipara, a més, al llegum de la *guixa* i a la pecúnia del *dobler* (pronunciat [dobb'e]). En una localitat del Principat la resposta de *botó diví*, exactament [but,o diß'inu], quasi aparenta tenir ressonàncies del llibre del Gènesi.

*A priori*, un atles que només cobrís l'espai insular no facilitaria l'aclariment del nom més popular que *sa terícia*, o sigui *la icterícia*, té a l'illa major, on també en deim *sa fel sofregida*. En canvi, si observam les nombroses variants fonètiques principatines veurem de seguida allò que ja sabem per altres vies: la malaltia ha esdevingut un dels refugis que han acollit a les Balears les escasses supervivències populars del verb *eixir*, ja que es tracta de *sa fel sobreixida*. A Eivissa, com tantes vegades, *s'aliacrà* s'agermana amb les formes semblants que reapareixen en valencià. Entre moltes altres coses, ignorava el fet que a Menorca i a Lluçmajor *fel* s'adscriu al gènere masculí, almenys en aquest cas.

Unitat particular, *versus* diversitat general: el mapa «Els repelons» té solucions divergents a les tres illes, cadascuna de les quals manté una absoluta coherència interna: *grells* a Menorca, *padastres* a Mallorca i *reveixins* a Eivissa. La cultura popular, causa del nom mallorquí —de bell nou ensenyances joanvenyanes—, amb ecos a València, deu haver motivat també els de *desenemics* i *enemics*, que es troben esparsos pel Principat.

Per al concepte *estràbic*, el mallorquí, com en altres exemples de noms de minusvalideses, recorre, per eufemisme, al castellà i diu, gairebé per sistema, *bisco*. Una de les solucions sobtants del Principat i de punts del valencià meridional, és *mira contra el govern*, frase semblant a la secundària de Palma *mira quantre la justici*. L'aparició de *tort* a punts esparsos del tortosí i d'altres llocs posa en evidència les interferències entre *borní* i *estràbic*. La frase comparativa

«és més tort que la justícia», de plena vigència a Mallorca, ajuda a interpretar aquells resultats del continent i de Palma, tan estranys a primera oïda.

Em guardaré prou de llegir-vos tot el llibre. L'obligada brevetat de tots aquests comentaris, que voldria que no us haguessin semblat tan llargs com la quaresma, té per objectiu oferir petits escapolons de la immensa riquesa lèxica que es dilata sobre les pàgines. Cada unitat cartogràfica és com aquella gran canyissa de pelar ametles que record de la meva infantesa, amb capacitat per a albergar, escampats, fruits secs de totes les varietats possibles: *d'en Roget, de la canal, de l'engan, d'en Jordi, d'en Pere Xina, de cresta de gall, vellanetes, d'en Verro, verderetes*, etc. Però, si la collita provenia d'un mateix sac, la diversitat podia ser tan escassa com la dels mapes dels conceptes més bàsics.

La manera més econòmica de viatjar és passejar la vista per damunt els mapes i la cartofília es converteix sovint en un bell «mal hàbit» contra el qual, sortosament, no hi valen metges ni barbers. I aquests mapes sedants conhorten els malalts amb les més polides excursions filològiques per un verger frondós d'unitats lèxiques, amb trescades que estalvien penúries com les que passaren Marià Aguiló i mossèn Alcover. Podem sentir els parlars del Pirineu sense haver por d'allaus, ni de llops que *lulen*, escoltar les veus de la Noguera sense pujar al rai pel tenebrós congost de Collegats i travessar lingüísticament l'albufera de València alliberant *la font del peu* (vegeu el mapa 93) de la humitat dels arrossals.

Joan Veny i Lídia Pons, amb el reforç coordinat de tot un equip que ha treballat durant anys i panys, han fet un extraordinari servei al país, una feina pulcra i gegantina que beneficia no sols la comunitat científica, sinó tots els usuaris de la llengua i situa, encara més, el català entre els idiomes moderns més ben dotats d'instruments per a l'estudi dels propis parlars. L'orientació envers el passat salva de possibles naufragis paraules de remarcable antiguitat i bellesa i ofereix un punt de recolzament sòlid a l'hora de fer propostes per a la llengua de la modernitat. Si en aquest atles, que porta l'estigma de les feines fetes amb nivell, escaire i compàs, s'hagués esmunyit algun petit error, ja endreçaran el tort els gats que vendran, perquè com va dir una vegada F. de B. Moll a Joan Veny, aplicant el seu característic sentit de l'humor a la fonètica sintàctica, «si hi ha [er]rates, ja se les menjaran els moixos».

Felicitem de cor els autors i tot l'equip, així com també l'Institut d'Estudis Catalans, que ha acollit l'obra d'una manera digníssima entre les seves publicacions. La més sincera enhorabona s'ha de fer extensiva a totes les persones i entitats que han prestat ajuts físics, morals i econòmics. Continent i contingut són aigua d'abril i mel de maig. I ara que el gra s'acaramulla daurat damunt l'era, net d'arestes, palla i baleigs, podem exultar de goig i mostrar el nostre agraïment a Joan Veny i Lídia Pons, que amb els seus esforços i sabers ens han donat una esplendorosa maina.

COSME AGUILÓ